

stranici iznosi navode iz Pseudo-Skimnove *Periegeze*, citirajući knjigu A. Stipčevića² umjesto odlomaka u izvornome tekstu. Na podosta mjesta potpuno pogrešno citira prijevode izvora – očito je da konzultira isključivo prijevode. Na 87, pa nastavno na 88. stranici piše da je Gabinije u Ilirik doveo augzilijarne trupe, dok nam *Bellum Alexandrinum*³ eksplicitno pokazuje da se radilo o novacima – legionarima. Faktografskih je pogrešaka previše. Spomenimo dvije samo uzgred: na 64. stranici tvrdi da je Rim osnovan 793. pr. Kr, umjesto 753, a na 87. stranici da su Cezar i Marko Antonije za rata protiv Pompeja osobno dovukli enormne snage u Ilirik.⁴ Koristi se zastarjelom ili novijom, nekvalitetnom literaturom o Iliriku u antičko doba. Dostupna mu je jer je na engleskom jeziku. Nije se konzultirao ni s kim s ovdašnjih sveučilišta pa i ne zna za djelo *Appian and Illyricum* Marjete Šašel Kos, koje će u idućih nekoliko desetljeća teško itko nadmašiti.

Ovu knjigu ne preporučujem kao sredstvo iz kojeg se puno toga može naučiti, već je prikazujem kao ogledni primjer kako se ne smije baviti historiografijom.

Vjeran Brezak

Spomenici orijentalnih religija na hrvatskome povijesnom prostoru

Petar Selem, Inga Vilogorac Brčić, *ROMIC II, Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia II, Znakovi i riječi. Signa et litterae, vol. VI, Zagreb: FF press, 2018, 204. str.*

Orijentalni su kultovi potvrđeni brojnim predmetnim izvorima u rimskome svijetu, a sudeći prema pronađenim artefaktima, čini se kako njihova popularnost nije zaobišla ni povijesni prostor Hrvatske. Upravo su zato dr. sc. Petar Selem i dr. sc. Inga Vilogorac Brčić u sklopu istraživačkog projekta „Mythos – cultus – imagines deorum“ prikupili i potom obradili spomenike i natpise orijentalnih religija pronađenih na području Hrvatske. Rezultate su istraživanja objavili u trima publikacijama unutar zbornika *Znakovi i riječi. Signa et litterae* u izdanju naklade FF press Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U prvome se korpusu naslovljenom *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani (ROMIS)* autori bave isključivo salonitanskim spomenicima, a u drugome, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia I (ROMIC I)*, obrađuju spomenike antičke Histrije, Liburnije i dijela japodskih zemalja. Treći i posljednji korpus objavljen je 2018. godine pod nazivom *Religionum Orientalium monumenta et inscrip-*

² V. bilj. 3 u: Aleksandar Stipčević, *The Illyrians: History and Culture*, transl. by Stojana Čulić Burton, Park Ridge: Noyes press, 1977

³ *Bell. Alex.* 42.

⁴ Cezar vojsku dovlači u Dirahij, u provinciji Makedoniji. Marko Antonije pukim slučajem završava u Apoloniji, u južnom Iliriku, ali samo kako bi krenuo prema Cezaru u Dirahij.

tiones ex Croatia II. (ROMIC II), a uključuje spomenike pronađene u srednjoj i južnoj Dalmaciji, od Krke do Cavtata, te one u sjevernoj Hrvatskoj.

Zbornik sadrži ukupno četiri poglavlja: *Aegyptiaca* (egipatski kultovi, str. 11-72), *Mithriaca* (Mitrin kult, str. 75-121), *Metroaca* (kultovi Kibele i Atisa, str. 125-158) i *Religiones aliae* (ostali istočnjački kultovi, str. 161-199). Autor je poglavlja *Aegyptiaca* i *Mithriaca* Petar Selem, a poglavlja *Metroaca* i *Religiones aliae* potpisuje Inga Vilogorac Brčić. Izuzetke čine dvije kataloške jedinice koje do sada nisu bile objavljene. Prva je „Kip Izide Fortune“ iz Vinkovaca, koju su obradili Inga Vilogorac Brčić i Hrvoje Vulić, a druga „Ulomak reljefne ploče“ s reljefom tauroktonije, ugrađen iznad vrata kule Torjun u Omišu, koji je obradio Nenad Cambi. Završna cjelina zbornika sastoji se od legende, popisa fotografija, kazala imena, božanstava i kulturnih pojmova.

Na početku svakog poglavlja nalaze se odgovarajući uvodni tekstovi u kojima se autori kratko osvrću na zastupljenost kultova na pojedinim lokalitetima te navode najvažnije primjere spomenika koji upućuju na kontinuitet njihova štovanja i širenja u rimskome svijetu. Korpus je unutar poglavlja podijeljen na dva dijela prema mjestu nalaza, tj. na „Srednju i južnu Dalmaciju“ i „Sjevernu Hrvatsku“, a kataloške su jedinice navedene prema geografskom načelu, od zapada prema istoku. Svaka je kataloška jedinica numerirana rednim brojevima, a sadrži sljedeće podatke: naziv spomenika, materijal, dimenzije, trenutni smještaj, datacija, mjesto i vrijeme nalaza (ako informacija postoji), literaturu u kojoj je spomenik objavljen te analizu i interpretaciju. Natpisi su prevedeni s latinskoga jezika, što uključuje i razrješenje kratica, a uz čitanje natpisa navedene su i razlike u dosadašnjem čitanju. Pored svake obrađene kataloške jedinice donosi se prijevod na engleski jezik. Nakon svakog poglavlja postoji i dodatna cjelina pod naslovom *Addenda*. U njoj su raspoređeni spomenici za koje autori smatraju da su povezani s određenim orijentalnim kultovima, premda za to nema sigurne potvrde. Potom slijede popis kratica i korištene literature te slikovni prilozi za većinu obrađenih spomenika preuzetih iz muzejskih arhiva.

Egipatski su kultovi, prema broju pronađenih predmeta, slabije zastupljeni u srednjoj i južnoj Dalmaciji u odnosu na Istru, Dalmaciju do Krke i Salonu. Većina predmeta unutar korpusa nema arheološki kontekst pa je mnogo teže potvrditi prisutnost ili kontinuitet kulta. No, unatoč nedostatku konteksta nalaza, predmeti egipatske provenijencije obrađeni u ovome svesku predstavljaju važan izvor podataka koji ukazuju da su egipatski kultovi bili prihvaćeni u Hrvatskoj za vrijeme rimskoga carskog doba. Među figuralnom plastikom ističu se kipići sa standardnim ikonografskim odrednicama egipatskih božanstava poput Serapisa, Izide i Ozirisa te šauabti figure. Predmeti su to serijske proizvodnje Kasnoga razdoblja koji su pod zasad nerazriješenim okolnostima dospjeli na ove prostore. Tu su i predmeti profilaktičke namjene poput amuleta i privjesaka, koji su se u kontekstu egipatskih kultova mrtvih postavljali u grobnice da zaštite i pomognu pokojniku u zagrobnome svijetu. Petar Selem ističe kako je u srednjoj i južnoj Dalmaciji antička kolonija Naron bila kulturno središte, a među najvažnijim nalazima izdvaja natpis naronitanskog kvatuorvira iz 1. stoljeća te Izidinu bistu iz 2-3. stoljeća. To su vrlo važni predmeti jer upućuju na kontinuitet štovanja Izidina kulta. U sjevernoj Hrvatskoj Selem izdvaja *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice) i Sisciju (Sisak) prema broju i očuvanosti pronađenih spomenika. Među zanimljivijim nalazima svakako je žrtvenik pronađen u Varaždinskim Toplicama koji su sevir augustal i njegova supruga posvetili Izidi i Serapisu. Autor pretpostavlja kako su se egipatski bogovi ondje štovali kao iscjelitelji.

Svjedočanstva o štovanju Mitrina kulta u Dalmaciji zastupljenija su od svih ostalih obrađenih u ovome svesku. To su cjeloviti ili fragmentarni ulomci zavjetnih ploča s reljefnim prikazom tauroktonije te žrtvenici s natpisima posvećenima Mitri koji sadrže varijacije atributa ispred njegova imena (*Deo Mithrae Invicto*, *Invicto Deo Soli*, *Deo Soli Invicto Omnipotenti Mithrae*). Spomenici su uglavnom pronađeni na jugu Hrvatske, a Narona (Vid) i Epidaur (Cavtat) izdvojeni su kao reprezentativni lokaliteti gdje su čak i potvrđeni ostaci dvaju mitreja s reljefima kulturnih slika uklesanih u živu stijenu. Među najljepšim spomenicima autor ističe dvostranu ploču pronađenu u Prološcu kraj Imotskog, za koju se pretpostavlja da je bila dio hramskog inventara. Prema stilskim je osobinama datirana u 2. polovicu 3. ili početak 4. stoljeća. U rimskoj provinciji Panoniji spomenici Mitrina kulta potvrđeni su u dvjema kolonijama – Sisciji (Sisak) i Mursi (Osijek). Autor izdvaja sedam žrtvenika, na čijim se pročeljima nalaze natpisi koji su vrijedni zbog informacija koje nam otkrivaju društveni položaj ondašnjih Mitrinih sljedbenika. To su uglavnom carinski službenici, čije imenske formule otkrivaju rimsko građansko pravo. Postojanje mitreja u sjevernoj Hrvatskoj još nije potvrđeno.

Autori su u prijašnjim svescima *ROMIS* i *ROMIC I*. ukazali kako su spomenici kulta Velike Majke Kibe i Atisa najzastupljeniji u prometnim dalmatinskim lukama, od Senije (Senj) do Salone (Solin). No, u ovome svesku Inga Vilogorac Brčić predstavlja samo pet raspoloživih spomenika pronađenih u Ekvumu (Čitluk), Andetriju (Muć), Tiluriju (Gardun) te na otoku Braču. U ovoj su cjelini izdvojeni Atisov brončani kip iz Andetrija i ploča s natpisom o mogućoj obnovi dijela svetišta unutar hrama Velike Majke u Škripu na Braču. Autorica pretpostavlja kako bi izdvojeni spomenici mogli upućivati na kompleksniji položaj kulta, što uključuje više sljedbenika i bogoslužje. Još je sedam spomenika koje se do sada u literaturi povezivalo s metroačkim kultom, ali za to, prema autorici, nema sigurne potvrde pa su za potrebe ovoga poglavlja svrstani u skupinu *Addenda*. To su uglavnom spomenici s motivom tužnog Istočnjaka. Među njima ističe se siscijska skulptura glave mladića s frigijskom kapom koja se dosad u literaturi povezivala s Atisom. Sudeći prema malobrojnim predmetima pronađenima u sjevernoj Hrvatskoj, čini se kako je kult Velike Majke i Atisa ondje bio manje popularan nego u Dalmaciji. Ponovno se kao važnija kulturna središta ističu rimske kolonije Siscija (Sisak) i Mursa (Osijek). Bez obzira na manjkavost spomenika, autorica naglašava kako je analizom i interpretacijom utvrđeno postojanje određene zajednice sljedbenika te svetišta u kojima su se odvijale kultne svečanosti. Važnost se pridaje vrsno izrađenim kipićima veselog Atisa koji bi mogli upućivati na kultne aktivnosti tijekom Megalezija u Sisciji, a kip Velike Majke pronađen uz južni obrambeni zid Murse možda svjedoči o postojanju božićina hrama.

Kultovi Jupitera Dolihenskog, Jupitera Sabazija i Jupitera Heliopolitanskog na pro-matranom su geografskom području potvrđeni manjim brojem spomenika negoli ostali kultovi obrađeni u ovome svesku. Kult je Jupitera Dolihenskog u provinciji Dalmaciji potvrđen svega dvama spomenicima, dok je u provinciji Panoniji, prema kakvoći i broju spomenika, bio znatno popularniji. *Aquae Balissae* (Darugar) i Mursa (Osijek) jedini su lokaliteti na kojima su pronađeni žrtvenici s posvetama bogu. Inga Vilogorac Brčić ističe kako su boga ondje štivali ljudi najvišega društvenog sloja, a polaganje zavjeta pojedinim rimskim carevima uvelike pomaže pri datiranju spomenika. Kult Jupitera Sabazija i Jupitera Heliopolitanskog nije posvjedočen u Dalmaciji, a u sjevernoj su Hrvatskoj potvrđeni s nekoliko predmeta kojima nije poznat arheološki kontekst. Kult Dunavskog konjanika zastupljeniji je u sjevernoj Hrvatskoj, posebice u Sisciji (Sisak), gdje je pronađeno najviše

pravokutnih reljefnih ploča s prikazom konjanika. Međutim, za sada nisu pronađeni epigrafski spomenici s pomoću kojih bi se moglo prikupiti više informacija o spomenutom kultu.

Na kraju valja napomenuti kako je primarni zadatak ovoga sveska bio predstaviti, katalogizirati i analizirati spomenike orijentalnih kultova, pronađene u Dalmaciji (od Krke do Cavtata) i sjevernoj Hrvatskoj. Autori, dr. sc. Petar Selem i dr. sc. Inga Vilogorac Brčić, postigli su i više od toga. Uspjeli su svojim vještim interpretacijama identificirati društvene okolnosti unutar kojih su kultovi maloazijskog, egipatskog, perzijskog i sirijskog prostora ostvarili popularnost i asimilirali se u religijski sustav rimskoga carskog doba. Upravo zato čitatelj, osim iscrpnih kataloških podataka o spomenicima, može dobiti uvid u zastupljenost pojedinih kultova, njihovu geografsku rasprostranjenost u rimskome svijetu, precizno argumentirane kronološke okvire, informacije o sljedbenicima, svećenicima ili obredima specifičnima za pojedine kultove. Osim toga, unutar svakoga su poglavlja pažljivo raspoređeni spomenici u cjelinu pod nazivom *Addenda*. Oni su se do sada u literaturi povezivali s određenim kultovima, no autori smatraju kako za to nema sigurne potvrde pa činom odvajanja tih spomenika otvaraju prostor za daljnja preispitivanja i istraživanja. Pristup i metoda korpusu spomenika identični su kao u prijašnjim svescima *ROMIS* i *ROMIC I*, što ovu knjigu čini preglednom i pogodnom za usporedno proučavanje spomenika orijentalnih kultova na gotovo cijelome hrvatskom povijesnom prostoru.

Tatjana Kuznicov

Legende kršćanskih mučenika kao izvor za povijest kasnorimskog Zapadnog Ilirika

Vesna Lalošević, Cum esset persecutio: Dioklecijanovo doba na području između Akvileje i Dunavskog limesa u mučeničkim legendama, Biblioteka znanstvenih djela 188, Split: Književni krug, 2018, 452 str.

Dosad u hrvatskoj historiografiji nije bilo pokušaja da se građa dostupna u ranokršćanskim mučeničkim (svetačkim) životopisima sustavno predstavi i analizira kao vrelo raznovrsnih podataka koji omogućavaju da se zagleda u prošlost kasnorimskoga Zapadnog Ilirika. Manjak je prošle godine sasvim valjano nadoknađen objavljivanjem knjige Vesne Lalošević, jedne od rijetkih hrvatskih znanstvenih autora koji se nastoje sustavno baviti hagiografskim izvorima. U osnovi knjige leži autoričin doktorski rad *Progonitelji kršćana u legendama o mučenicima Dioklecijanovog doba na području između Akvileje i dunavskog limesa*, obranjen 2012. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, u kojem se istražuje prikaz djelovanja i ponašanja progonitelja dioklecijanskog vremena u mučeničkim legendama. U razmatranje uzeti su i drugi istraživački aspekti: službe i

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

51

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2019.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 51, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Vesna Vlahović Štetić

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršni urednik / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina, Sv. Ivan Zelina

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*